

ادب دعا در شیعه

رسول جعفریان

چکیده مقاله:

نیایشها بخشی از متون مذهبی اند که از یکسو در روح انسان و از سوی دیگر در بعد عرفانی ادیان الهی ریشه دارند. این بُعد در دین اسلام بویژه مذهب حقه تشیع اثنی عشری، بس گسترده دامن است. این مقاله سیر تطوّر و مراحل چندگانه ادبیات دعایی شیعه را بررسی می‌کند. مرحله اول از آغاز تالیف کتب دعا تا زمان شیخ طوسی. مرحله دوم از شیخ طوسی تا ابن طاووس. مرحله سوم از ابن طاووس تا کفعمی و مرحله چهارم از کفعمی تا مفاتیح الجنان حاج شیخ عباس قمی. در پایان چند نکته - گرچه کوتاه - مورد بحث قرار گرفته است: اهل سنت و دعا. صوفیان و انشای دعا و در نهایت معرفی اثر دعایی کهن شیعی در زبان پارسی یعنی «نزهة الزاهد ونهضة العابد» که در دست انتشار است.

ادب دعا در شیعه

دعا جایگاه بلندی در ادب شیعی دارد. برجستگی این بخش از ادب شیعی، برخاسته از گستردگی فرهنگ زهد و عرفان در میان امامان معصوم علیهم السلام و شیعیان خالص آنهاست. اهمیتی که در فرهنگ شیعی به عبادت داده شده، سبب گردیده است تا دعا موقعیت برجسته‌ای یافته و جامعه فرهنگی شیعه در پدید آوردن آثاری از این دست، ادب

شیعی راغنائی ویژه بخشد.

انشاء دعا در فرهنگ اسلامی از خود قرآن آغاز شده، با ادعیه رسیده از رسول خدا ﷺ توسعه می‌یابد. اهل سنت در باب دعا تا همین اندازه اکتفا می‌کنند، اما در میان شیعه، امامان، انشاگر دعاهای بیشماری هستند که با الهام از شناخت قرآنی آنها و آموزشهای ویژه‌ای که در مکتب رسول خدا ﷺ دیده‌اند، عرضه می‌شود.

نخستین مرحله پیدایش دعا در شیعه، دعاهای رسیده از مولی الموحدین علی بن ابی طالب (ع) است که به اعتراف تاریخ، روزگار، زاهدتر و عابدتر از او را تجربه نکرده است. در مراحل بعد، فرزندان معصوم او ادامه دهنده این حرکت عارفانه بوده و ادعیه رسیده از آنان، مانند دعای عرفه، ادعیه صحیفه سجادیه و سایر دعاهای شاهد زنده‌ای بر نیرومندی این ادب در فرهنگ شیعی است. در ادبیات دعایی شیعه، صحیفه سجادیه، خود از جایگاه والایی برخوردار است که ما در این مقال به آن نپرداخته‌ایم؛ چه، در آن صورت دو برابر این مقال باید از نسخه‌ها و شروح آن سخن می‌گفتیم.

دایره ادبیات دعا

از دید کلی کتابهای دعا به چند گروه تقسیم می‌شوند:

دسته نخست کتابهایی است که صرفاً مشتمل بر دعاها بوده، به تناسب تقسیم بندی مؤلف و موضوع ادعیه که درباره روزهای هفته، ماه و یا سال باشد، ترتیب یافته است.

دسته دوم کتابهایی است که درباره آداب دعا نوشته شده مانند کتاب آداب دعا از سید محمد باقر بن اسماعیل خاتون آبادی (م ۱۱۲۰) (فهرست مرعشی ش ۶۶۰).

دسته سوم کتابهایی است که به نحوی مربوط به امور طلسمات شده و در آنها از تعویذات و ادعیه بهره گرفته شده است.

دسته چهارم کتابهای مربوط به استخاره است. دلیل احتساب این آثار در میان کتابهای دعا، این است که دعاها عند الاستخاره بتفصیل در آنها آمده است؛ افزون بر آن استخاره خود نوعی دعاست. نمونه آن فتح الابواب ابن طاووس، مفاتیح الغیب مرحوم مجلسی و مفتاح الفرج خاتون آبادی (فهرست مرعشی ش ۴۴۲۴) و منهاج المستخیر از محمد حسین بن کاظم علوی (فهرست دانشگاه ش ۳۷۸۸) است.

دسته پنجم کتابهایی است که به عنوان کتاب صلوات بر رسول خدا ﷺ و اهل بیت (ع) نگارش یافته و در شمار کتابهای دعا در آمده است.

دسته ششم کتابهای مشتمل بر زیارات است که به هر روی از همان آغاز ضمیمه کتابهای دعا بوده است، کتابهایی که از آنها با عنوان کتاب المزار یا شبیه آن یاد شده است. شیخ صدوق، شیخ مفید و شماری دیگر از علمای شیعه در این باب تألیفاتی دارند. از جمله آنها کتاب کامل الزیارة ابوالقاسم جعفر بن محمد ابن قولویه (م ۳۶۰)، و از متأخران تحفة الزائر علامه مجلسی است. گفتمنی است فرهنگ دعا و زیارت تا اندازه زیادی

به یکدیگر آمیخته بوده و متون آنها به طور معمول کنار یکدیگر قرار داشته است. نمونه دیگر کتابی است با عنوان *کتاب الزیارات والفضائل* از ابو الحسن احمد بن محمد بن احمد بن داود قمی (۳۶۸م) که در اختیار ابن طاووس بوده، از آن در *اقبال* و *مصباح الزائر* نقل کرد است. در آمیختگی ادعیه و زیارات در کتب موجود به حدی است که تفکیک آنها بسیار دشوار است.

اینک در چند مرحله، متون دعای شیعی را مرور کرد، برجسته ترین آثار هر دوره را یاد می کنیم:

متون دعایی شیعی پیش از شیخ طوسی

شیخ طوسی از بسیاری از جهات به عنوان یک مرحله و مرز در تفکر شیعی شناخته می شود. وی در سیر فرهنگ دعایی شیعه نیز جای ویژه خود را دارد. تألیف سترگ شیخ با عنوان *مصباح المتهجد* و چند اثر دیگر در این زمینه مشخص کننده این مرز می باشد. از زمان امامان معصوم علیهم السلام اصحاب آن بزرگواران در پی برگرفتن ادعیه امامان بوده اند. آنان از آن حضرات درخواست دعا کرده و دعاهایی را که به آنها تعلیم داده می شد، می نگاشتند. این امر تنها اختصاص به شیعیان نداشت بلکه احساس علاقه مندان به دعا، آن بود که بهترین ادعیه از سوی خاندان رسول خدا صلی الله علیه و آله انشأ می شود. نصر بن کثیر می گوید: سالها پیش همراه سفیان الثوری نزد جعفر بن محمد الصادق علیه السلام رفتم. من به ایشان عرض کردم که قصد سفر بیت الله الحرام دارم، دعایی به من تعلیم دهید. حضرت فرمود: وقتی به بیت الله الحرام رسیدی دست خود را بردیوار بگذار آنگاه بگو: یا سائق القوت و یا صامع الصوت و یا کاسی العظام لهما بعد الموت آنگاه هر حاجتی داشتی از خدا بخواه. قاضی نامی گوید:

برخی از فرزندان فرات از کسی نقل کردند که ساعتی پیش از مرگ ابو جعفر طبری (مورخ مشهور) بودم. کسی این دعای جعفر بن محمد علیه السلام را برای وی خواند. طبری کاغذ و دواتی خواست و آن را نوشت. به وی گفتند: این چه گاه نوشتن است؟ طبری گفت: ینبغی للإنسان أن لا یدع اقتباس العلم حتی الموت.^۱

نمونه دیگر مربوط به زمانی است که موسی بن بغا در سال ۲۵۴ به سوی قم رفت و این شهر را مورد تاخت و تاز خود قرار داد. مردم قم خبر آن را به امام عسکری علیه السلام نوشته و از ایشان خواستند تا دعایی برای ایشان بفرستند. حضرت نیز دعایی نوشته و از آنها خواستند تا این دعا را بخوانند.^۲

۱- تاریخ الطبری، ج ۱۵، ص XXXVII. به نقل از ابن عساکر. تاریخ جرجان (السهمی)، ص ۵۵۴.

۲- رجال الطوسی، ص ۵۰۷.

پیش از شیخ، آثار فراوانی در گرد آوردی این دعاها میان جامعه فرهنگی شیعه تألیف شد؛ آثاری که شیخ و دیگران تا قرن‌ها از آنها در تألیف کتابهای دعایی خویش بهره برده‌اند، اما به مرور زمان آن آثار از میان رفته است. درست مانند آنچه در باب حدیث اتفاق افتاده، به طوری که با تألیف کتابهای حدیثی مفصل، برپایه اصول پیشین، به مرور، آن اصول که به اصول چهار صدگانه شهرت داشته، از میان رفته است. با این حال، تلاش ابوالعباس نجاشی و شیخ طوسی و بسیاری دیگر در زمینه نگارش نام کتابهای تألیف شده شیعی - همانند آنچه ابن ندیم در تمامی حوزه‌های فرهنگی زمان خویش انجام داد - سبب شده است که ما علی‌رغم از بین رفتن بسیاری از آثار، با آگاهی از نام کتابها، با ادبیات شیعی در هر موضوع و گستردگی آن آشنا شویم. اکنون در زمینه دعا هم می‌توانیم با نگاهی به فهرستهای مزبور، فهرستی از متون دعا را در شیعه به دست دهیم.

* * *

- کتاب الدعاء / ابراهیم بن سلیمان الخزار الکوفی (نجاشی ۱۸، فهرست شیخ ۶).
- کتاب الدعاء / إسماعیل بن موسی بن جعفر رضی الله عنه (نجاشی ۲۶، فهرست شیخ ۱۱).
- کتاب الدعاء / حسین بن سعید بن حماد بن مهران اهوازی (نجاشی ۵۸، فهرست شیخ ۵۸). ابن طاووس از کتابی با نام کتاب الدعاء والذکر یاد کرده که مؤلف آن همین شخص است. وی در مهج الدعوات و المجتبی از آن نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۴۴).
- کتاب الدعاء / أحمد بن محمد بن خالد برقی (نجاشی ۷۷، فهرست شیخ ۲۱).
- کتاب الدعاء / أحمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دول قمی (نجاشی ۹۰).
- کتاب الدعاء / حمید بن زیاد بن حماد الدهقان (نجاشی ۱۳۲).
- کتاب الدعاء / سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی (نجاشی ۱۷۸). ابن طاووس از کتابی با عنوان فضل الدعاء از این مؤلف در الامان، فتح الابواب، اقبال و مهج الدعوات نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۵۶).
- کتاب الدعاء / علی بن مهزیار اهوازی (نجاشی ۲۵۳).
- کتاب الدعاء / علی بن حسن بن محمد طائی الجرمی طاطری (نجاشی ۲۵۴).
- کتاب الدعاء / علی بن حسن بن علی بن فضال (نجاشی ۲۵۸).
- کتاب الدعاء / محمد بن اوریمة قمی (نجاشی ۳۳۰).
- کتاب الدعاء / محمد بن عباس بن عیسی (نجاشی ۳۴۱).
- کتاب الدعاء / محمد بن سلیمان بن حسن الزراری. (نجاشی ۳۴۷).
- کتاب الدعاء / محمد بن مسعود بن عیاش سمرقندی (نجاشی ۳۵۱).
- کتاب الدعاء / محمد بن حسن بن فروخ الصفار (نجاشی ۳۵۴). ابن طاووس از

کتابی با عنوان فضل الدعاء از این مؤلف یاد کرده و در اقبال، مهج الدعوات و محاسبة النفس خود از آن نقل کرده است. (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۵۸).

کتاب الدعاء (از کتاب الکافی) / محمد بن یعقوب کلینی (نجاشی ۳۷۷، فهرست شیخ ۱۳۵).

کتاب الدعاء / محمد بن عبدالله بن محمد (نجاشی ۳۹۶).

کتاب الدعاء / محمد بن وهبان بن محمد (نجاشی ۳۹۷).

کتاب الدعاء / معاویه بن عمار دهنی (نجاشی ۴۱۱).

کتاب الدعاء / هارون بن مسلم بن سعدان (نجاشی ۴۳۸).

کتاب الدعاء (عن علی علیه السلام) / عبدالعزيز بن حیی بن أحمد الجلودی (نجاشی ۲۴۱).

کتاب (فضل) الدعاء / سلیمان بن جعفر بن ابراهیم الطالبی الجعفری (نجاشی ۱۸۳).

کتاب أدعية الأئمة علیهم السلام / عبيدالله بن أبي زيد أحمد بن يعقوب أنباری (نجاشی ۲۳۳).

کتاب يوم وليلة / معاوية بن عمار دهنی (نجاشی ۴۱۱).

کتاب عمل يوم الجمعة / محمد بن علی بن یعقوب ابن ابی قره (زندگی در اوائل قرن پنجم)، (نجاشی ۳۹۸).

کتاب عمل الشهور / محمد بن علی بن یعقوب ابن ابی قره (نجاشی ۳۹۸).

کتاب عمل شهر رمضان / محمد بن علی بن یعقوب ابن ابی قره. این اثر که محتمل است با کتاب دیگر مؤلف با عنوان کتاب عمل الشهور مرتبط باشد، در اختیار ابن طاووس بوده و در فلاح السائل و با تفصیل بسیار بیشتر در اقبال، از آن استفاده کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۷۹). ابن طاووس در فتح الابواب از کتاب الجامع فی العمل از محمد بن علی بن محمد (= ابن ابی قره) نقل کرده و محتمل آن است که کتاب عمل الشهور وی باشد (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۲۵).

کتاب التهجد / محمد بن علی بن یعقوب ابن ابی قره (نجاشی ۳۹۸). ابن طاووس از این کتاب با عنوان کتاب المتعهد یاد کرده و در مهج الدعوات از آن نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۶۲).

کتاب المبسوط فی عمل يوم وليلة / حسن بن حمزة الطبری (نجاشی ۶۴).

کتاب عمل رجب / احمد بن محمد بن عبيدالله بن عياش جوهری (م ۴۰۱)، (نجاشی ۸۵، فهرست شیخ ۳۳).

کتاب عمل شعبان / احمد بن محمد بن عبيدالله بن عياش جوهری (نجاشی ۸۵، فهرست شیخ ۳۳).

کتاب عمل رمضان / احمد بن محمد بن عبيدالله بن عياش جوهری (نجاشی ۸۵، فهرست شیخ ۳۳). سه کتاب فوق در اختیار ابن طاووس بوده و از آنها در مهج الدعوات و اقبال نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۷۸).

کتاب التأديب، یا کتاب عمل يوم وليلة، / ابو جعفر احمد بن عبدالله ابن خانبه

قرن سوم). ابن طاووس تنها از «کتاب» وی نقل کرده اما با توجه به موارد نقل شده در فلاح السائل محتمل است این همان کتاب دعای وی باشد (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۵۸).

- کتاب عمل الجمعة / أحمد بن عبدالله بن أحمد ابن عبدون (نجاشی ۸۷).
- کتاب عمل رجب / علی بن محمد بن یوسف الفارسی ابن خالویه (نجاشی ۲۶۸).
- کتاب عمل شعبان / علی بن محمد بن یوسف الفارسی ابن خالویه (نجاشی ۲۶۸).
- کتاب عمل شهر رمضان / علی بن محمد الفارسی ابن خالویه (نجاشی ۲۶۸).
- کتاب عمل شهر رمضان / محمد بن أحمد الجُریری ابن البصری (نجاشی ۳۹۷).
- کتاب النجاح فی عمل شهر رمضان / فضل بن شاذان النیشابوری (نجاشی ۳۰۷).
- کتاب أدعية السفر / احمد بن محمد بن سلیمان الزراری (فهرست شیخ ۳۱).
- دعوات الأيام (أدعية الطلحی) / محمد بن عیسی الطلحی (فهرست شیخ ۱۳۰).
- کتاب عمل شهر رمضان / علی بن حاتم قزوینی (فهرست شیخ ۹۸).
- کتاب عمل ذی الحجّة / ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل بن أشناس (م ۴۳۹).
- وی از مشایخ شیخ طوسی بوده است.^۳ این کتاب وی در اختیار ابن طاووس بوده و از آن در اقبال الاعمال خود فراوان نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۷۷).
- کتاب عمل شهر رمضان / علی بن عبدالواحد بن علی النهدی الخُمَری. (زنده در اواخر قرن چهارم) این اثر در اختیار ابن طاووس بوده و در موارد زیادی از آن در اقبال الاعمال نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۷۸).
- کتاب عمل یوم الجمعة / ابو الفتح محمد بن علی بن عثمان الکرّاجکی (م ۴۴۹).
- گفته شده که محتملاً این اثر بخشی از کتاب الناصریة فی عمل الیوم اللیلة کراچکی بوده است. کتاب مزبور در جمال الاسبوع مورد استفاده ابن طاووس قرار گرفته است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۸۰).
- الدعوات؟ / ابن طاووس در اقبال خود با تعبیر «ما وجدناه فی نسخة من کتب الدعوات» ادعیه فراوانی را نقل می کند. این مجموعه به خط ابو غالب زراری (م ۳۶۸) بوده است. این اثر را باید در شمار کهن ترین منابع دعایی شیعه دانست. موارد نقل شده در کتابخانه ابن طاووس (ص ۲۲۵) آمده است. از جمله آثاری که در همان نسخه عتیق بوده کتاب الدعاء از زید بن جعفر علوی الشریف ابوالحسین المحمّدی (قرن پنجم) است که ابن طاووس در جای دیگری از آن نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۴۴). ابن طاووس در اقبال از کتاب عتیق فیه دعوات و روایات من طریق اصحابنا نقل کرده که محتملاً در همان مجموعه دعوات بوده (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۷۰).
- العبادات؟ / ابن طاووس - مانند آنچه درباره دعوات گفته شد - از مجموعه ای با

۳- ر. ک: میراث اسلامی ایران، دفتر دوم، مقاله شخصیت و مشایخ شیخ طوسی، ص ۳۸۷.

عنوان العبادات ادعیه ای را در اقبال و جمال الاسبوع نقل کرده و حدس قوی آن است که این اثر مشتمل بر دعاها و احکام نوافل و دیگر عبادات بوده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۹۶).

دفع الهموم والاحزان وقمع الغموم والاشجان / احمد بن داود نعمانی. ابن طاووس از این اثر در الامان، مهج الدعوات، والمجتبی نقل کرده و زمان مؤلف و شخصیت وی ناشناخته است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۲۶).

کتاب الدعاء والزيارة / محمد بن علی بن محمد طرازی (زنده در نیمه اول قرن پنجم). ابن طاووس در اقبال به طور گسترده از این اثر نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۴۶).

حدائق الرياض وزهرة المرتاض ونور المسترشد / محمد بن محمد معروف به شیخ مفید. ابن طاووس از این اثر شیخ مفید به طور مکرر در اقبال نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۸۲).

کتاب مشتمل علی احراز جلیلة /؟ ابن طاووس با این عنوان از کتاب مورد نظر خود یاد کرده و در الامان از آن نقل نموده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۷۲).

مجموعه الادعية المستجابات عن النبی والائمة /؟ ابن طاووس از کتابی با این نام در مهج الدعوات نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۸۶).

مجموع الدعوات / ابوالحسین محمد بن هارون بن موسی التلعکبری (زندگی در اواخر قرن چهارم) این کتاب مورد استفاده ابن طاووس در مهج الدعوات قرار گرفته است. (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۸۸).

مجموعه مولانا زین العابدین / این اثر از امام علی بن الحسین علیه السلام است و غیر از صحیفه سجادیه می باشد. گویا تنها قطعاتی از آن در اقبال ابن طاووس باقی مانده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۸۹).

مختصر فیہ ادعية وعود /؟ ابن طاووس آن را رساله کوچکی دانسته که در یک مجموعه قرار داشته است. وی در فرج المهموم از آن نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۴۲).

مختصر المنتخب /؟ ابن طاووس از این کتاب با عنوان مختصر المنتخب فی الادعية هم یاد کرده و در کتاب الاقبال به طور مفصل از آن نقل کرده است. وی گفته است که مؤلف آن را نشناخته است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۴۵).

الوسائل الى المسائل / احمد بن علی بن احمد بن الحسین بن محمد. ابن طاووس از این کتاب در مهج الدعوات والمجتبی نقل کرده است. مؤلف احتمالاً در طبقه بعد از ابن بابویه بوده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۵۹۵).

زاد المسافر / احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی (زندگی در میانه قرن چهارم). این کتاب از مصادر ابن طاووس بوده است (ذریعه ۱۲/۷/ش ۴۰، کتابخانه ابن طاووس، ص ۶۰۳).

زاد المسافر / ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله صفوانی (زنده در ۳۴۶).
به گفته شیخ آقا بزرگ، ابن طاووس از این اثر در اقبال نقل کرده است (نوابغ الرواة، ص ۲۳۹، کتابخانه ابن طاووس، ص ۶۰۳).

روضه العابدین و مأنس الراغبین / ابراهیم بن عمر بن فرج واسطی. ابن طاووس از این کتاب در اقبال نقل کرده اما به درستی روشن نیست که مؤلف سنی است یا شیعه همین طور که زمان حیات وی نیز دانسته نیست (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۹۵).

متون دعایی از شیخ طوسی تا ابن طاووس

مهمترین اثر دعایی که شیخ طوسی تدوین کرده و در اصل باید ریشه متون دعایی شیعه خوانده شود کتاب پراچ مصباح المتعجل است. این اثر مفصل در سالهای اخیر به همت مؤسسه فقه الشیعه و به کوشش آقای ابوذر بیدار به زیبایی و با مقابله نسخه‌های متعدد به چاپ رسیده است.

شیخ طوسی پس از تألیف این اثر به تلخیص آن همت گماشت که از آن با عنوان مصباح صغیر یاد شده است (فهرست مرعشی ش ۷، ۵۰۵، ۲۰۸۲، ۲۳۴۱، ۷۳۵۹).

علامه حلی (م ۷۲۶) هم مصباح را با نام منهاج الصلاح فی اختصار المصباح (مجلس ش ۱۲۳۶۲ - کتابت در سال ۷۳۳ -، کتابخانه آخوند، ش ۴۶۴۳؛ آستانه قم، ش ۳۹۰ فهرست مرعشی ش ۱۳۶۹)^۲ ضمن ده باب تلخیص کرده و باب یازدهمی را در علم کلام بر آن افزوده است. این همان باب حادی عشر است که از لحاظ آموزشی در حوزه‌های دینی شهرت ویژه‌ای کسب کرده است.

منتخبی از مصباح نیز با عنوان ادعیه منتخبه از مصباح در کتابخانه رضوی وجود دارد. تلخیص دیگر با عنوان مختصر مصباح المتعجل است که تلخیص گر آن شناخته شده نیست و نسخه آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه موجود است (فهرست مشکوة ۱/۲۰۵).

اختیار المصباح / انتخاب و تکمیل از کتاب مصباح المتعجل شیخ طوسی است که در سال ۶۵۳ هجری انجام یافته است / سید علی بن حسین بن حسان بن حسین بن باقی قرشی. (فهرست مشکوة ۱/۲) ابن طاووس مکرر در اقبال از این کتاب نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۳۰).

مختصر مصباح المتعجل / ملا حیدر علی بن محمد شیروانی (فهرست مرعشی ش ۳۹۴۸).
مختصر مصباح المتعجل / نسخه‌ای از این مختصر نیز که نام اختصارگر در آن نیامده موجود است (فهرست مرعشی ش ۹۷۵۰).

ترجمه مختصر مصباح /؟ این ترجمه بسیار کهن بوده و به احتمال مربوط به قرن هفتم هجری است (فهرست مرعشی ش ۸۷۷، ۵۹۸۷، ۸۹۱۱). شاید نسخه‌ای از همین

کتاب، همان باشد که به شماره ۱۹۸۵ در فهرست مسجد اعظم شناسانده شده و تحریر آن نیز مربوط به سده هفتم یا هشتم هجری دانسته شده است.

ایضاح المصباح لأهل الصلاح نیز از سید بهاء الدین علی بن عبدالحمید نجفی (قرن هشتم) در دست است که شرح قابل توجهی است بر **مختصر مصباح المتهجد**. این کتاب در هشتم ذی قعدة الحرام ۷۸۴ در حرم کاظمین علیه السلام خاتمه یافته است (فهرست مرعشی ش ۴۵۶۸)

ترجمه مصباح المتهجد / محمد بن حسین الهی اردبیلی. وی این کتاب را برای خواجه نعیم الدین نعمة الله بن خواجه محمد علوی صفوی شهید ترجمه کرده است. (فهرست میکرو فیلمهای دانشگاه، ش ۴۶۱۳)

ترجمه دیگری از محمد قاسم طاهر در سال ۱۱۰۳ از **مصباح** صورت انجام پذیرفته که در فهرست کتابخانه سلطنتی ش ۴۸ شناسانده شده است.

ترجمه مصباح المتهجد / حافظ عیث الدین بن جلال الدین واعظ (فهرست مرعشی ش ۵۰۵۱، فهرست ملک ش ۱۳۴۷).

عمل السنة؟ ترجمه مختصر **مصباح المتهجد** (فهرست دانشگاه تهران ش ۲۱۸۸) کتابی با همین نام و به عنوان ترجمه **مصباح** در فهرست مرعشی ش ۹۳۹۴ شناسانده شده است. برای یکی دانستن آنها باید با یکدیگر تطبیق شود.

نسخه دیگری از ترجمه **مختصر مصباح المتهجد** در فهرست آستانه حضرت معصومه علیها السلام (ص ۸۸) شناسانده شده است.

در نشریه نسخه های خطی (ج ۷ ص ۷۴۵) ترجمه ای از **مصباح المتهجد** شناسانده شده که در سال ۹۷۴ در یزد نوشته شده است. (فهرستواره فقه هزار و چهار صد ساله اسلامی، ص ۹۴)

ابن طاووس از کتابی با عنوان **هدایة المسترشد** از شیخ طوسی یاد کرده که اکنون برجای نمانده است. گفته شده که این کتاب در باب دعا و عبادات بوده است. (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۹۳)

* * *

شماری از کتابهای دیگر این دوره عبارتند از:

زاد العابدین / حسین بن ابی الحسن علی بن خلف کاشغری (زنده در ۴۸۴). ابن طاووس در **مهج الدعوات و المضایقة** از وی نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۶۰۲).

منیة الواعی و غنیة الداعی / علی بن محمد بن علی بن الحسین تمیمی (زندگی در اوائل قرن ششم). ابن طاووس در **الامان و مهج الدعوات** از آن کتاب نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۵۰).

فخيرة الاخيرة/ علی بن محمد بن علی نمیمی (نویسنده کتاب بالا) وی این کتاب را برای امیر محمد بن ابی طالب موسوی نوشته است. نسخه ای از آن در فهرست مجلس (ج ۶، ص ۱۹، ش ۲۰۲۰) شناسانده شده نسخه دیگری از آن در فهرست گوهرشاد (ج ۴، ص ۱۹۶۳، ش ۱۳۷۵) شناسانده شده است. مقدمه آن را دانش پژوه در فهرستواره فقه (ص ۹۵) آورده است.

کتاب کنوز النجاح / ابو علی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸). این کتاب دعا مورد استفاده ابن طاووس بوده و گویا نسخه ای از آن نیز در دست میرزا حسین نوری قرار داشته است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۷۲).

کتاب الحسنی / ابو عبدالله جعفر بن محمد بن احمد دوریستی (زنده در ۴۷۳). از این کتاب مکرر در اقبال نقل شده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۹۶).

ادعیه زین العابدین / ناصر بن رضا بن محمد علوی از شاگردان شیخ طوسی.

از آثار دیگر دعایی این عهد ریاض العابدین کراچی (م ۴۴۹) است.

ادعیه سر / فضل الله راوندی (م ۵۴۸) که نسخه آن در کتابخانه مرعشی (ش ۴۹۹) موجود بوده و شرح آن در کتابخانه دانشگاه (فهرست مشکوة ۱/ ۱۳۰) شناسانده شده است. علامه آقا بزرگ درباره آن بتفصیل در ذریعه (ذیل مورد ادعیه السر) سخن گفته است.

دعوات زین العابدین / از زید بن اسحاق جعفری استاد عبیدالله حسکا پدر شیخ منتجب الدین صاحب فهرست (م ۵۴۸). (فهرست مشکوة، ج ۱، ص ۲۱۱)

العدد القویة لدفع المخاوف الیومیة / سدید الدین علی بن یوسف بن مطهر حلّی (قرن هفتم). این اثر در اعمال و دعاهاى برخی از روزهای سال است (فهرست مرعشی ش ۲۶۰).

نزهة الزاهد ونهضة العابد / این اثر که مؤلف آن ناشناخته بوده و به احتمال در قرن ششم یا نیمه قرن هفتم می زیسته، از گرانباترین آثار دعایی در این عهد است. درباره آن، در ادامه سخن خواهیم گفت.

ابن طاووس و ادبیات دعایی در شیعه

اگر مصباح المتعجب شیخ پدر ادبیات دعا در شیعه باشد، آثار ابن طاووس (۶۶۴م) را باید ما در ادبیات دعا در شیعه دانست آن گونه که پس از وی، شیعه در امر دعا وام دار ابن طاووس شده است.^۵ این امر تا آنجاست که بسیاری از آثار وی نه تنها مأخذ آثار بعدی شده، بلکه برخی از آنها بارها و بارها به فارسی ترجمه شده است.

ابن طاووس سراسر زندگی علمی خویش را وقف دعا و اخلاق کرده و تنها بخش اندکی از آن را به موضوعات دیگر از قبیل حدیث، تاریخ و شرح حال اختصاص داده

است. او در این زمینه با جستجوی کم سابقه در یک موضوع از مجموعه آنچه از میراث مکتوب در اختیارش بوده، دعاها را استخراج کرده است. خوشبختانه این اقدام وی پیش از فتح بغداد توسط مغولان روی داده و از این جهت او از مجموعه‌ای کم نظیر از کتابخانه‌ها بهره برده است. به علاوه خود ابن طاووس علاقمند به فراهم کردن کتاب بوده و این از مشخصات کتابهایی که در آثارش به دست داده روشن است. وی در موردی می‌گوید: در کتابخانه وی بیش از هفتاد مجلد کتاب دعا وجود دارد.^۶

برپایه تحقیق آقای اتان کلبرگ، در آثار موجود ابن طاووس از ۶۶۹ عنوان کتاب یاد شده و از آنها به گونه‌ای مطلب نقل شده است. این امر در میان آثار تألیفی آن روزگار کم مانند، بلکه بی مانند است. از میان این آثار، بخش بزرگی به کتابهای دعا اختصاص دارد. از آنچه در بالا آوردیم روشن می‌شود بسیاری از کتابهای دعایی شیعه که در قرن سوم تا ششم تألیف شده و اکنون در دسترس ما نیست، در اختیار ابن طاووس بوده است. ابن طاووس در موارد اندکی ادعیه‌ای از انشای خود نقل کرده است. وی این موارد را با تعبیری همچون «دعا من خاطری» «الفاظ من خاطری» «دعا آورده الله عزوجل علی خاطرنا» «دعوات وردت علی خاطری» «دعا أنشأناه» مشخص کرده است.^۷ جز در این موارد، ابن طاووس مقید است دعاها را از متون کهن نقل کند.

ابن طاووس درباره دعا شیفته کتاب مصباح المتعبد - که جد او شیخ طوسی مؤلف آن بوده - شده و عمری را برای تکمیل آن سپری کرده است. وی در زمینه تکمیل کتاب مصباح شیخ، طرحی را به عنوان المهمات والتتمات یا المهمات لصلاح المتعبد والتتمات لمصباح المتعبد تنظیم کرده و آثار دعایی خویش را براساس این طرح نگاشته است.^۸ وی طرح خویش را به دو صورت تنظیم کرده، یک بار در پنج جلد با عناوین:

- ۱- فلاح السائل؛ حاوی ادعیه روزانه.
- ۲- زهرة الربيع؛ دربردارنده ادعیه هفتگی.
- ۳- كتاب الشروع فی زیارات و زیادات صلوات و دعوات الاسبوع فی اللیل والنهار و دروع واقیه من الاخطار فیما یستمر عمله فی کل یوم علی التکرار؛ مشتمل بر ادعیه ماهیانه.

۴- الاقبال؛ شامل ادعیه سالیانه.

۵- اسرار الصلوات؛ در شرح معنای باطنی برخی از ادعیه.

در جای دیگر تقسیم بندی وی برپایه یک طرح ده جلدی است بدین ترتیب:

۱- ۲۰۱- فلاح السائل

۲- ۳- زهرة الربيع

۶- مهج الدعوات، ص ۳۴۷.

۷- کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۴۸.

۸- توضیحات ذیل از کتاب «کتابخانه ابن طاووس» صص ۸۸-۹۰ گرفته شده است.

۴- جمال الاسبوع

۵- الدرود

۶- المضمار

۷- المسالك

۸، ۹- الاقبال

۱۰- السعادات

با صرف نظر از طرح فوق، مهمترین آثار برجای مانده وی در دعا عبارتند از:
الاقبال بالاعمال الحسنة فيما نذكره مما يعمل مرة في السنة. این کتاب در دو جزء تنظیم شده، جزء اول شامل ادعیه برای ماههای شوال تا ذی حجه و جزء دوم در ادعیه محرم تا شعبان.

مضمار السبق في ميدان الصدق. در ادعیه و اعمال ماه رمضان، کتاب مستقلی بوده که بعدها به اقبال ضمیمه شده است. اکنون اقبال در دو جلد و مضمار در یک جلد، به عنوان جلد سوم، در قم توسط دفتر تبلیغات اسلامی چاپ شده است. اقبال به فارسی نیز ترجمه شده است. یک ترجمه آن که به دستور شاهزاده آغایبگم دختر شاه عباس انجام شده و در تاریخ شوال ۱۰۸۹ انجام رسیده به شماره ۱۳۴۴ در کتابخانه آیه الله مرعشی موجود است.
جمال الاسبوع في كمال العمل المشروع. این کتاب شامل اعمال روز جمعه است.
الدرود الواقية من الأخطار فيما يعمل مثله في أيام كل شهر على التكرار. این اثر همان طور که از نامش آشکار است، درباره دعاهایی است که در روزهای مخصوص از هرماه باید خوانده شود. این کتاب توسط مؤسسه آل البيت قم منتشر شده است.

فلاح السائل ونجاح المسائل في عمل اليوم والليلة. این کتاب دو مجلد بود که جلد دوم آن به استثنای چند نقل، از میان رفته است. جلد اول آن درباره دعاهایی است که باید میان ظهر تا شب خوانده شود. جلد دوم آن درباره دعاهایی بوده که می بایست از وقت بیدار شدن برای نماز شب تا پیش از ظهر خوانده شود. این اثر در قم توسط انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی منتشر شده است.

مهج الدعوات ومنهج العنايةات. این کتاب شامل حرزها و دعاهای مختلفی است که در قنوت، تعقیبات، حاجات و مشکلات ویژه خواننده می شود و به همین دلیل نظم خاصی ندارد. این کتاب چندین بار به فارسی ترجمه شده که برخی از آنها را ما در جای دیگری شناسانده ایم.^۱ ترجمه دیگر از **مهج الدعوات** بدون ذکر نام مترجم در جای دیگری شناسانده شده است (فهرست مشکوة ۱/ ۴۰).

المجتبی من الدعاء المجتبی. این کتاب، مانند **مهج الدعوات** بوده و در شمار

۹- ر. ک: کتابخانه ابن طاووس، ص ۸۶ (پاورقی). برخی از آن ترجمه ها در کتابخانه آیه الله مرعشی موجود است. ر. ک: شماره های ۲۶۲۶، ۴۰۵۰، ۶۱۹۵، ۶۷۴۱.

کارهای اخیر ابن طاووس است.^{۱۰}

از کتاب *زهرة الربيع في ادعية الاسابيع* ابن طاووس که در دعاهای هفته بوده و کتاب *السعادات بالعبادات التي ليس لها اوقات معينة* وی بجز چند نقل کوتاه چیزی برجای نمانده است.^{۱۱}

در پایان این بخش باید از کتاب *زوائد الفوائد* اثر سید ابوالقاسم علی بن سید علی بن موسی بن طاووس فرزند سید بن طاووس یاد کرد. (فهرست مشکوة ۱/۱)

ادب دعا از پس از ابن طاووس تا کفعمی

از زمان درگذشت سید بن طاووس در سال ۶۶۴ تا سال درگذشت کفعمی در سال ۹۰۵ آثار دیگری برمتون دعایی شیعه افزوده شد. یکی از رایجترین این آثار کتاب *علة الداعي ونجاح الساعي* از ابوالعباس احمد معروف به ابن فهد حلی (م ۸۴۱) است. نسخه‌های فراوانی از آن در کتابخانه‌ها و از جمله کتابخانه‌ی آیه الله مرعشی وجود دارد. افزون بر آن چاپ نیز شده است.

این کتاب با عنوان *نبذة الداعي في مختصر عدة الداعي* توسط خود ابن فهد تلخیص شده است (فهرست مرعشی ش ۳۵، ۲۶۴۲، ۸۹۷۷).

این اثر توسط یکی از مترجمان بنام قرن دهم، علی بن حسن زواره‌ای، به فارسی درآمده، با عنوان *مفتاح النجاح* نامگذاری شده است (فهرست مشکوة ۱/۲۱۷، فهرست مرعشی ۲۲۰، ۱۲۳۱، ۳۵۴۶).

ترجمه‌ای دیگر از *علة الداعي* توسط نصیر الدین محمد بن عبد الکریم انصاری انجام یافته است. این ترجمه در ۱۲ شوال ۹۶۸ در هرات به انجام رسیده است (فهرست مرعشی ش ۱۱۵۴).

کتابی نیز با عنوان *متنخب عدة الداعي* در دست است که به احتمال مربوط به قرن دوازدهم هجری است (فهرست مرعشی ش ۳۱).

کتابی در دعا بدون نظم و ترتیب با شماره ۵۹۶ در کتابخانه‌ی آیه الله مرعشی موجود است که بنا به اظهار مؤلف فهرست از قرن هشتم هجری می‌باشد.^{۱۲}

یکی از چهره‌های درخشان در ادبیات دعایی شیعی، تقی الدین ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح عاملی جبعی معروف به کفعمی است. وی برادر شمس الدین جبعی، جد شیخ بهایی بوده است. و در شمار علمای برجسته شیعه در نیمه دوم قرن نهم هجری بوده و به سال ۹۰۵ هجری قمری در گذشته است. کفعمی آثار چندی در دعاهای شیعی

۱۰- درباره نسخه‌های آن ر. ک: کتابخانه ابن طاووس، ص ۹۱ (پاروفی).

۱۱- درباره این آثار و دیگر آثار ابن طاووس، اتان کلبرگ در کتابخانه ابن طاووس، باب دوم ۴۹- ۱۱۹ به تفصیل سخن گفته است.

۱۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی ج ۲، ص ۱۸۸.

نگاشته و به سبکی جدید به تدوین مجدد آثار دعایی پرداخته است. شهرت آثار وی و نیز ترجمه‌های مکرری که از آنها شده، نشانگر اهمیت این آثار در جامعه فرهنگی شیعه است. دو اثر مهم دعایی کفعمی که نفوذی دیرپا در فرهنگ شیعی بدست آورده عبارتند از «البلد الامین» و «جنة الامان الواقية وجنة الايمان الباقية». کفعمی کتاب نخست را در سال ۸۶۸ تألیف کرده و کتاب دوم را در ۲۷ ذی قعدة سال ۸۹۵ پایان داده است.

جنة الامان که به نام مصباح کفعمی هم شهرت یافته در پنجاه فصل تنظیم شده است. گویا وی نیز تحت تأثیر آثار سید بن طاووس مصادر خویش را یاد کرده است. تکمله‌ای نیز با عنوان ملحقات به آخر این کتاب افزوده شده که احتمال می‌رود از ناحیه خود کفعمی باشد.^{۱۳} هر دو کتاب، حواشی فراوانی نیز از مؤلف دربردارد.

کفعمی در نقل از کتابهای دعا به طور عمد به نقلهای ابن طاووس متکی است گرچه به صراحت به این امر اشارت نکرده است. وی در خاتمه حواشی الجنة، ضمن فهرستی، از نام ۲۳۹ کتاب به عنوان کتابهایی که از آنها نقل شده، یاد کرده است. در فهرستی که در البلد الامین آمده، نام ۲۶۰ کتاب یاد شده است.^{۱۴} این اثر سه بار به فارسی ترجمه شده است با این عناوین:

۱- راحة الارواح.

۲- نیکبختیه. این اثر که از آن با عنوان مونس العابدین هم یاد شده از محمود بن میرزا علی است که به نام معتمد الدوله آقانیکی بختا تألیف شده است. تاریخ نگارش آن ۱۰۵۵ دانسته شده است (فهرست رضوی ۲/۲۴۸، فهرست مشکوة ۱/۲۴۰، فهرست مرعشی ۸۳۸، ۸۸۹۷).

۳- ترجمه الجنة الواقية والجنة الواقية / عبدالعظیم بن محمد معصوم. از این کتاب نسخه‌ای به تاریخ ۲۵ رجب ۱۲۶۱ موجود است (فهرست مرعشی ش ۳۹۵۷).

۴- ترجمه الجنة الواقية والجنة الواقية / سید محمد رضا بن محمد قاسم حسینی قزوینی. این اثر در سال ۱۰۹۰ ترجمه شده است (فهرست مرعشی ش ۳۳۵۶). دوبار نیز تلخیص شده است با این عنوان:

۱- الجنة الواقية والجنة الواقية (فهرست مشکوة ۱/۹۱). این مختصر اثر خود کفعمی است و بر پایه نوشته صاحب ذریعه (۴/۹۴، ۹۵) چهار بار به فارسی ترجمه شده است.

۲- الانوار المقتبسه (ذریعه ۵/۱۵۶).^{۱۵}

۳- ضوء المصباح / سید مسعود بن فضل الله حسینی حسینی. این اثر تلخیص مصباح کفعمی است نسخه‌ای از آن که تاریخ ۱۱۰۷ بر روی آن آمده، موجود است (فهرست مرعشی ش ۸۹۸).

۱۳- فهرست مشکوة ج ۱، ص ۲۲۴.

۱۴- کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۵۴-۱۵۵.

۱۵- فهرست مشکوة ج ۱، ص ۹۰.

۳- ضیاء الثقلین / میرزا حاتم بن نظام الملک النظام الملکی. این اثر برگرفته از مصباح کفعمی است که تنها برخی از احکام طهارت و نمازها بر آن افزوده شده است (فهرست مرعشی ش ۶۵۷۸).

ترجمه البلد الامین / این ترجمه از داود بن شیخ محمد کربلایی است که آن را به دستور شاه سلطان حسین در سال ۱۱۳۵ در دو مجلد ترجمه کرده و زیر سطور دعا، ترجمه آن را به فارسی آورده است (فهرست مشکوة ۳۵/۱).

کفعمی کتابی هم با عنوان محاسبة النفس دارد که با خطابه‌های یا نفس! تدوین شده و مناجاتی منظوم در انتهای آن آمده است (فهرست دانشگاه ج ۱۲، ص ۲۶۰۶).

گزیده کتابهای دعا از کفعمی تا حاج شیخ عباس قمی

با پیروزی صفویان در ایران، ادبیات شیعی در هر زمینه رشد کرد. این رشد هم در زمینه تألیف بود و هم ترجمه. همان طور که در جایی دیگری اشاره کردیم حرکت و نهضت ترجمه شامل ترجمه بیشترین متون شیعی در هر زمینه به فارسی بود.^{۱۶} در بخش پیش به برخی از ترجمه‌های آثار شیخ طوسی و ابن طاووس اشاره کردیم که در اینجا از آنها یاد نمی‌کنیم. در برابر شماری از کتابهای تألیف شده در این دوره تاریخی را (به ترتیب الفبایی) می‌آوریم.^{۱۷}

۱- آداب عباسی / صدر الدین محمد بن محب علی نیریزی. این اثر هم ترجمه‌ای است از مفتاح الفلاح شیخ بهائی. این صدر الدین شاگرد خود شیخ بهائی است.^{۱۸} (فهرست مرعشی ش ۳۹۵۳، ۱۹۸۸).

۲- ابواب الجنان و بشارات الرضوان / شیخ خضر بن شلال آل خدام نجفی از شاگردان شیخ جعفر کاشف الغطاء و متوفای ۱۲۵۵ هجری قمری (فهرست مشکوة ۱/۱).

۳- اعمال دوازده ماه سال /؟ (فهرست مرعشی ش ۳۱).

۴- الالواح السماویة / میرسید محمد حسین بن محمد صالح بن عبدالواسع حسینی خاتون آبادی متوفای ۱۱۵۱ (فهرست مشکوة ۹/۱).

۵- انیس العابدین / ملا محمد طیب از علمای آخر قرن نهم و اوائل قرن دهم. این کتاب شبیه البلد الامین کفعمی دانسته شده و در سال ۱۰۷۱ به فارسی درآمده است. (فهرست مشکوة ۱۷/۱، فهرست مرعشی ش ۵۲۱۸).

۱۶- یادنامه لاهیجی، مقاله «ترجمه متون عربی به پارسی در دوره صفوی و نقش آن در رواج تشیع در ایران».

۱۷- آشکار است که قصد ما استقصا کامل نبوده است. اگر چنین استقصایی انجام پذیرد، شمار این کتابها تا چندین برابر خواهد رسید.

۱۸- ر. ک: میراث اسلامی ایران، دفتر سوم، ص ۳۶۹؛ فهرست کتابخانه مجلس، ج ۲۲، ص ۲۹۴ پاورقی.

- ۶- باقیات صالحات / سید ابوالحسن بن محمد هادی تنکابنی متوفای بعد از ۱۲۵۵ (فهرست مرعشی ش ۵۴۱۲).
- ۷- بحر المغفرة / سید محمد رضا بن محمد قاسم قزوینی. این اثر در اوائل قرن دوازدهم تألیف شده و نسخه ای از آن که در سال ۱۱۲۳ نوشته شده، از عصر مؤلف دانسته شده است. (فهرست مرعشی ش ۳۷۶، ۹۰۲، ۶۴۷۲). این مؤلف الجنة الباقیه را نیز ترجمه کرده است. (فهرست مرعشی ش ۳۳۵۶).
- ۸- تبصرة متهجدین / شیخ علی بن باقر بروجنی (قرن چهاردهم) (فهرست مرعشی ش ۲۹۲۷).
- ۹- تحفة الابرار ترجمه خلاصة الاذکار / ؟ ترجمه مزبور از کتاب خلاصة الاذکار فیض در سال ۱۱۲۹ انجام شده است. (فهرست مشکوة ۱/۲۹).
- ۱۰- تحفة العابدین / ملاعبدالله بن حسین بابا سمنانی (قرن یازدهم). از این اثر نسخه ای با تاریخ ۱۰۷۷ موجود است. (فهرست مرعشی ش ۱۷۴۱، ۸۴۸۲).
- ۱۱- تحفة الناسکین وزاد السالکین / لطف الله بن کمال الدین حسین بن لطف الله (قرن یازدهم). تألیف این اثر در ۲۸ جمادی الثانیه ۱۰۹۰ پایان یافته است. (فهرست مرعشی ش ۳۹۹۳).
- ۱۲- ترجمه خلاصة الاذکار / ملامحمد شفیع نجات (فهرست مرعشی ش ۳۵).
- ۱۳- ترجمه دعاهاى امیر المؤمنین علیه السلام / سیدمحمد بن محمد امین حسینی (قرن ۱۲) (فهرست مرعشی ش ۹۲۶۶).
- ۱۴- ترجمه مفتاح الفلاح / آقا جمال بن آقا حسین خوانساری (فهرست مشکوة ۱/۳۹، فهرست مرعشی ۸۱۹، ۹۹۲، ۲۸۱۶، ۷۲۰۸، ۷۷۱۰).
- ۱۵- ترجمه مناجات علوی / ابو محمد حسینی موسوی خادم. ترجمه چند دعاست برای شاه سلطان حسین صفوی. (فهرست مرعشی ش ۶۱۲).
- ۱۶- ترجمه خلاصة الاذکار / محمد زمان بن کلب علی تبریزی (مؤلف فرائد الفوائد که به کوشش مؤلف این سطور چاپ شده) (فهرست مرعشی ش ۵۲۱۴).
- ۱۷- جامع الفصول وقامع الفضول / مولی تاج الدین اصفهانی پدر فاضل هندی (فهرست مرعشی ش ۲۰۴۶).
- ۱۸- جامع الفیوضات / اسد الله بن محمد ابراهیم (فهرست مرعشی ش ۸۹۸۱).
- ۱۹- جامع مؤیدی و فیض مؤیدی / ؟ کتاب مفصلی است در انواع دعاها که جلد سوم آن در کتابخانه مرعشی موجود است (فهرست مرعشی ش ۱۳۴۷).
- ۲۰- جناح النجاح الی براج الرياح / نور الدین محمد بن محسن بن مرتضی ملقب به علم الهدی (فهرست مشکوة ۱/۸۸).
- ۲۱- جواهر الدعوات / میرمحمد بن عبدالباقی خاتون آبادی (قرن ۱۳) (فهرست

مرعشی ش ۲۹۳۲).

۲۲- جواهر مکنونه / ملامصطفی بن محمد خویی. این کتاب در سال ۱۲۵۵ نوشته شده و در سال ۱۲۶۶ توسط مؤلف بازنویسی شده است. (فهرست مرعشی ش ۱۹۵۱).

۲۳- الجواهر المشورة فی الأدعیه المأثورة / سید عبدالحسین بن احمد علوی عاملی (قرن یازدهم) (فهرست مرعشی ش ۱۱۴۶).

۲۴- حبل المتین والعروة الوثقی للمتمسکین / اسد الله بن محمد ابراهیم قزوینی (قرن سیزدهم) (فهرست مرعشی ش ۴۴).

۲۵- حصون الهیه / ابوعلی بن محمد باقر حسینی. کتاب به امر آقا جمال و بنام سلطان صفوی تألیف شده است. (فهرست مرعشی ش ۲۰۰۰).

۲۶- خزائن جواهر سلطانی / میرمحمد حسین بن محمد صالح خاتون آبادی (م ۱۱۵۱) (فهرست مرعشی ش ۷۱۳، ۶۲۰۱، ۶۲۲۳).

۲۷- خلاصة الاذکار / ملامحسن فیض کاشانی. وی آن را در سال ۱۰۳۳ در سن ۲۶ سالگی تألیف کرده است. (فهرست مشکوة ۱/۱۰۵).

۲۸- خلاصة المتعبدین وذخيرة المتجهدين / نور الدین بن عبدالصمد بن حسین حسینی موسوی بحرانی. تألیف این کتاب در صفر سال ۱۱۱۶ پایان یافته. (فهرست دانشگاه ش ۳۶۷۹).

۲۹- دعوات الصالحین ونجاة الطالحین / صلاح الدین مسعود بن محمود لطیفی (قرن یازدهم) کتاب مزبور در سال ۱۰۹۳ تألیف شده است. (فهرست مرعشی ش ۱۶۲۹).

۳۰- ذخیره الاعمال / یحیی بن محمد باقر مراغی. در این کتاب بیشتر از آثار مرحوم مجلسی استفاده شده است. (فهرست مرعشی ش ۱۸۳۱).

۳۱- ذریعة الضراعة / ملامحسن فیض کاشانی (فهرست مرعشی ش ۵۹۸).

۳۲- ذریعة النجاح / میرمحمد صالح بن عبدالواسع خاتون آبادی (م ۱۱۱۶). گفته شده که مرحوم مجلسی پیش از تألیف زاد المعاد مردم را به این کتاب راهنمایی می کرده است (فهرست مرعشی ش ۴۱۳).

۳۳- ربیع الاسابع / در اوارد شبانه روز بویژه روز جمعه / ملامحمد باقر مجلسی. (فهرست مشکوة ۱/۱۱۸، فهرست مرعشی ش ۸۹۵۵).

۳۴- روح الجنان فی مختصر اعمال شهر رمضان / شیخ حسین بن علی قدیحی بحرانی. این کتاب در صفر سال ۱۳۵۳ تألیف شده است. (فهرست مرعشی ش ۹۱۶۲).

۳۵- روضة الاذکار / شرف الدین محمد بن محمد تبریزی متخلص به مجذوب. این کتاب در سال ۱۰۸۳ تألیف شده است. (فهرست مرعشی ش ۱۰۹۲).

- ۳۶- روضة الفلاح؟ کتاب مزبور شامل احکام نماز و بیشتر دعاهاى مربوط به نماز و ادعیه مشهور دیگر است. کتاب به نام شاه سلیمان صفوی تألیف شده است. (مشکوٰة ۱/۱).
- ۳۷- ریاض الصالحین؟ نسخه ای از این اثر که در دعاهاى شبانه روز و دیگر ادعیه نوشته شده، از قرن دوازدهم هجری موجود است. (فهرست مرعشی ش ۶۴۰۱).
- ۳۸- ریاض المتجهدين / رضی الدین محمد بن محمد شفیع مستوفی، تألیف در جمادى الثانیه ۱۰۷۹ (فهرست مرعشی ش ۷۸۹، ۹۹۵۲).
- ۳۹- ریاض المؤمنین و حدائق المتقین / محمد تقی مجلسی «در آداب دعا» (فهرست مرعشی ش ۹۸۵۰).
- ۴۰- زاد العابدین لیوم الدین / ملا محمد علی بن محمد برغانی (فهرست مرعشی ۷۱۷).
- ۴۱- زاد العقبی / در دعاهاى رجب و شعبان و رمضان / ملامحسن فیض کاشانی (فهرست مشکوٰة ۱/۱۲۲).
- ۴۲- زاد المعاد / ملا محمد باقر مجلسی. این کتاب که دو صد سال کتاب دعایی عامه مردم بوده در سال ۱۱۰۷ تألیف شده است. کتاب مزبور دهها بار طبع و نشر شده است. (فهرست مشکوٰة ۱/۱۲۳).
- ۴۳- زیله الدعوات / ابو الحسن محمد بن یوسف عسکری بحرینی از شاگردان شیخ بهایی و مجاز از ایشان در سالهای ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰ (فهرست مشکوٰة ۱/۱۲۶، فهرست مرعشی ش ۵۹۷۱، دانشگاه ش ۳۵۵، فهرست مسجد اعظم ش ۳۹۰۲) کتاب نزهة الزاهد از مصادر این کتاب است.
- ۴۴- زیله الدعوات / محمد هادی بن میرلوحی موسوی حسینی. این اثر در سال ۱۰۸۱ تألیف شده است (فهرست مسجد اعظم ش ۳۱۹۲).
- ۴۵- زیله الدعوات والآداب / محمد سلیمان بن تاریقلی الجرجی (قرن دوازدهم) براین اثر تاریخ ۱۱۲۵ به چشم می خورد. (فهرست مرعشی ش ۷۷۲۲).
- ۴۶- زین المؤمنین / جعفر بن الغازی رازی. این اثر در صفر سال ۱۰۸۶ پایان یافته است. (فهرست مرعشی ش ۶۱۷۷).
- ۴۷- سراج المتجهدين / (فهرست مرعشی ش ۳۷۶۹).
- ۴۸- سفینة النجاة / علی اصغر بن محمد بن یوسف قزوینی از شاگردان ملا خلیل قزوینی (م ۱۰۸۹). (فهرست مشکوٰة ۱/۱۲۸، مرعشی ش ۶۰۴۳).
- ۴۹- سلاح العابدین و انیس الذاکرین / سید عبدالله بن محمد رضا شبر کاظمینی (م ۱۲۴۲). (فهرست مرعشی ش ۷۰۵).
- ۵۰- صحائف الأعمال / ملا حیدر علی بن نعمة الله طیبی. این کتاب در شوال ۱۰۰۶ تألیف شده است. (فهرست مشکوٰة ۱/۱۵۱، فهرست مرعشی ش ۱۱۸۴).

- ۵۱- *الصحيفة العلوية والتحفة المرتضوية* / عبدالله بن صالح ماحوزی (فهرست مرعشی ش ۳۶۴۱، ۹۷۴۳).
- ۵۲- *ضیاء الثقلین* / میرزا حاتم بن نظام الملک النظام الملکی (فهرست مرعشی ش ۶۵۷۸).
- ۵۳- *ضیاء العابدین* / میرزا علیقلی خان قرچغای خان (فهرست مرعشی ش ۶۶۰۲).
- ۵۴- *عین الحیاة* / محمد مهدی بن علی اصغر بن محمد یوسف قزوینی - نسخه‌ای از این کتاب که باب اولش دعاهاى نقل شده از مصباح و باب دومش از جز آن است، به تاریخ ۲۸ ذی قعدة سال ۱۱۱۸ موجود است. (فهرست مرعشی ش ۳۹۷۹).
- ۵۵- *غنية المتعبد* / سید ضیاء الدین محمد ابراهیم حسینی مرعشی (قرن ۱۳) (فهرست مرعشی ش ۱۰۹).
- ۵۶- *فتح الابواب* / میرزا محمد هادی بن علی بجستانی حائری (۱۳۶۸م) (فهرست مرعشی ش ۹۲۰۱).
- ۵۷- *فرح الصالحین* / ؟ (فهرست مرعشی ش ۷۲۷۲).
- ۵۸- *کتاب الدعاء* / محمد کریم بن محمد صادق مجلسی (فهرست مرعشی ش ۱۹۸۱).
- ۵۹- *الكلم الطيب والعمل الصالح* / مولانا میر محمود بن علی المشهدی (معاصر شیخ حر). (فهرست مرعشی ش ۱۲۷).
- ۶۰- *الكلم الطيب والعمل الصالح والغيب الصيب والميزان الراجح* / شیخ عبدالله بن صالح سماهیجی (۱۱۳۵م) این اثر در سال ۱۱۳۲ پس از آنی که فارسی آن با نام *العمل الصالح والميزان الراجح* نوشته شده، تألیف شده است. (فهرست مرعشی ش ۴۲) (۶۰).
- ۶۱- *الكلم الطيب والغيب الصيب* / صدر الدین علی خان بن نظام الدین احمد حسینی (۱۱۲۰م). (ذریعه ۱۸/۱۲۷) (فهرست مرعشی ۸۹۶۳).
- ۶۲- *اللالی السنیة والصحيفة الجعفریة* / شیخ محمد حسین بن محمد حسن شریعتمدار تبریزی. این اثر در سال ۱۳۱۸ قمری تألیف شده. (فهرست مرعشی ش ۵۲۲۳).
- ۶۳- *لب الحسنات* / فیض کاشانی تألیف شده در ۱۰۷۳. (مرعشی ش ۸۲۳۶).
- ۶۴- *مجمع التبیان فی اعمال شهر رمضان* / الفقیر ابن الفقیر الاصفهانی؟ از قرن دوازدهم. (فهرست مرعشی ش ۹۳۴۹).
- ۶۵- *مجموعه دعایی* / ؟ تدوین شده در سال ۹۱۳ (فهرست مشکوة ۱/۱۹۷).
- ۶۶- *مجموعه دعایی* / عبد الکریم بن ابوالحسن خوراسگانی از علمای قرن

- سیزدهم. (فهرست مشکوة ۱/۱۹۶).
- ۶۷- مخزن الدعوات / سيد محمد عبدالحبيب بن احمد علوی عاملی (مرعشی ش ۶۰۲۹).
- ۶۸- مرآة الصالحين / حسين بن فضلعلی تبریزی. نسخه این کتاب از سده یازدهم موجود است. (فهرست دانشگاه ش ۳۸۱۳).
- ۶۹- مرقاة الجنان الی روضات الجنان / علم الهدی (م ۱۱۱۵) فرزندفیض کاشانی. (فهرست مرعشی ش ۵۸۲۳، ۵۸۲۷).
- ۷۰- مصباح العابدین / سيد زين العابدين حسینی. این اثر بنام شاه صفی (م ۱۰۵۱) تألیف شده. (فهرست مرعشی ش ۲۵۳۷، ۲۶۳۳).
- ۷۱- معراج المؤمنین / رستم بن صفی قلی خان. این اثر بنام شاه سلیمان تألیف شده است. (فهرست دانشگاه ش ۳۶۱۸).
- ۷۲- مفاتیح النجاة عباسی / ملا محمد باقر بن محمد مؤمن معروف به محقق سبزواری (م ۱۰۹۰) (فهرست مرعشی ش ۱۶۲۳).
- ۷۳- مفتاح الفلاح / شیخ بهائی. این کتاب در ادعیه شبانه روز است و بارها به فارسی ترجمه شده است. (فهرست مشکوة ۱/۲۱۶، کتابخانه فاضل خوانسار ش ۳۹۶، مرعشی ش ۸۱۹۷). به تقلید از این کتاب، اثری با نام مقلاد النجاح در سال ۱۳۱۸ پدید آمده است. (فهرست مشکوة ۱/۲۲۳).
- ۷۴- مفتاح النجاح / ملا محمد جعفر بن محمد تقی مجلسی (فهرست مرعشی ش ۵۱۵۳).
- ۷۵- مقاصد الصالحین / سيد محمد باقر بن محمد شیرازی (قرن سیزدهم) (فهرست مرعشی ش ۲۶۷۱).
- ۷۶- مقاصد العابدین / سيد محمد حسن بن محمد عسکری سمنانی (قرن سیزدهم) مؤلف این اثر را بعد از منهاج العارفین تألیف کرده است. (فهرست مرعشی ش ۷۶۰۰).
- ۷۷- مقیاس المصایب / ملا محمد باقر مجلسی (فهرست مرعشی ش ۳۷، ۲۹۱۱، ۴۲۲۶).
- ۷۸- ملاذ الداعی و معاذ الساعی / ملا لطفعلی بن احمد مغانی تبریزی (م ۱۲۶۲) (فهرست مرعشی ش ۱۲۴۵).
- ۷۹- منتخب الدعوات / حیدر بن حسینعلی طبسی. نسخه ای از این کتاب که در روز ششم ربیع الاول سال ۹۷۹ تألیف شده برجای مانده است (فهرست مرعشی ش ۲۰۸۳).
- ۸۰- منتخب الدعوات / محمد باقر بن ابی القاسم شیرازی (فهرست مرعشی

ش ۲۰۹۱).

۸۱- **منهاج الصلاح** / رفیع الدین محمد بن علی رضا گیلانی. نسخه ای از آن با تاریخ ۱۱۱۰ موجود است. (فهرست مرعشی ش ۱۳۶۹).

۸۲- **منهاج العارفین و معراج العابدین** / سید محمد حسن بن محمد عسکری سمنانی (قرن سیزدهم) (فهرست مرعشی ش ۵۹۷۲).

۸۳- **منهاج الفلاح** / علی بن شاه محمد بافقی (قرن یازدهم) (فهرست مرعشی ش ۴۰۵۰، ۹۴۹۵).

۸۴- **منهاج المؤمنین** / سید ابو تراب بن ابوالحسن ازغدی. نسخه ای از این کتاب که در رمضان ۹۹۲ تألیف آن آغاز شده، موجود است. (فهرست مرعشی ش ۵۲۱۹).

۸۵- **نجات المذنبین** / حاج علی آقا ایبکی تبریزی (فهرست مرعشی ش ۳۰).

۸۶- **نخبة الدعوات** / شیخ صادق بن احمد (قرن دوازدهم) (فهرست مرعشی ش ۴۵۶۳).

۸۷- **نفائس الدعوات** / در فهرست مرعشی به شماره ۳۵۶۱ آمده اما سر جای خود معرفی نشده است.

۸۸- **الوسائل الى المسائل** / عبدالله بن محمد گنجوی. نسخه ای از این کتاب که در دوازدهم ربیع الاول ۱۳۲۷ پایان یافته موجود است. (فهرست مرعشی ش ۷۳۰۷).

۸۹- **وسيلة الشفاء** / سید محمد باقر بن محمد صالح رضوی (فهرست مرعشی ش ۸۷۱).

۹۰- **وسيلة النجاة** / میرزا حسن بن عبد الرسول زنوزی (م ۱۲۱۸) (فهرست مرعشی ش ۸۷۴۵).

۹۱- **هدية الاجلة في أدعية رؤية الأهلة** / عبدالمطلب حسن بن محمد اصفهانی. این اثر در نهم ذی قعدة سال ۱۰۸۹ تألیف شده است. (فهرست دانشگاه، ش ۳۵۳۹، ۳۶۱۲، فهرست مرعشی ش ۴۰۵۶) مؤلف نوشته است که این اثر برگزیده کتاب دیگر اوست با نام **هبة الوصال في أدعية رؤية الهلال**.

۹۲- **هدية السادات ومجموعة السعادات** / شیخ محسن بن محمد رفیع رشتی اصفهانی (قرن سیزدهم) (فهرست مرعشی ش ۸۸۵۵).

* * *

مجموعه هایی با نام کتاب دعا وبدون مؤلف تألیف شده ویا رونویسی شده در زمانهای مختلف در کتابخانه ها وجود دارد. از جمله با شماره های ۳۳، ۵۶۹، ۶۴۱،

۷۵۱، ۴۳۵۲، ۷۰۲۲، ۸۳۰۴، ۸۶۸۸، ۸۶۹۰، ۸۶۹۹، ۸۷۲۶، ۸۹۶۸، ۹۰۰۴، ۹۰۱۸، ۹۰۷۳، ۹۰۸۲، ۹۲۲۱، ۹۲۳۶، ۹۲۸۸، ۹۴۳۰، ۹۸۲۰ نسخه‌هایی به نام کتاب دعا در کتابخانه مرعشی موجود است. در صفحات ۳۲ و ۳۳ فهرست الفبائی کتابخانه آستان قدس نیز دهها کتاب دعا با نام یا بی نام مؤلف و با تاریخهای مختلف یاد شده است.

ادبیات دعا در دوره معاصر

در چند دهه گذشته نیز کتابهای دعایی چندی نوشته شده که از میان آنها، برخی شهرت ویژه یافته است. از جمله آنها *مفتاح الجنان*، *مفاتیح الجنان* شیخ عباس قمی و *مفتاح الجنات* علامه سید محسن امین است. از میان این سه کتاب، *مفتاح الجنان* به رغم شهرت عظیمی که تا پیش از *مفاتیح* شیخ عباس قمی به دست آورد، مؤلفش ناشناخته مانده است. این احتمال داده شده که مؤلف آن شیخ اسدالله طهرانی حائری (م ۱۳۳۳) باشد. این کتاب مورد اعتماد نبوده و میرزا حسین نوری در *لؤلؤ و مرجان* این مطلب را یاد آور شده است.^{۱۹} با این حال شهرت آن تا اندازه‌ای بوده که هنوز افراد کهنسال از *مفاتیح* شیخ عباس با عنوان *مفتاح* یاد می‌کنند.

نکته قابل توجه مشترک بودن اسامی آنها با اندک تفاوت است. نباید تردید کرد که دو نفر اخیر با اقتباس از اسم کتاب *مفتاح الجنان* راه را برای شهرت کتابهای خویش هموار کرده‌اند. با این همه، دقت مرحوم شیخ عباس قمی، جامعیت کار او و ضمیمه کردن داستانها و قصه‌هایی چند، کتاب وی را به سرعت میان مردم مشهور ساخت و اکنون کمتر خانه‌ای است که *مفاتیح* و یا منتخب آن تهی نباشد. در میان آثار دوره اخیر باید از کتاب *المراقبات* میرزا جواد آقا ملکی تبریزی نیز که طالبان ویژه خود را میان علاقمندان به تهذیب نفس داشته یاد کرد. *مصباح المنیر* از آیه الله مشکینی نیز با توجه به ترجمه جالبی که از دعاها در آن آمده به طور محدود مورد استقبال قرار گرفته است.

به نظر می‌رسد هنوز نیز می‌بایست بر آثار کهن تکیه کرد و در ارائه ترجمه‌های جدید از آنها کوشید. اگر از مردان قابل‌ی که در سالهای اخیر کار ترجمه قرآن و نهج البلاغه را انجام داده‌اند، کسی پا به عرصه ترجمه *مصباح المتعجد* شیخ بگذارد، می‌توان امیدوار بود به دور از برخی مشکلات بتوان متنی عالمانه را در ادبیات دعایی شیعه در اختیار مردم گذاشت.

نشر ترجمه کهنی که از مختصر *مصباح* انجام شده و نسخه آن در کتابخانه آیه الله مرعشی موجود است قدم دیگری برای احیای یک متن زیبای دعا با ترجمه فارسی شیرین قرن هفتم به علاوه احیای یک اثر ارزشمند از ادب پارسی در تشیع محسوب می‌شود.

اهل سنت و دعا

در اینجا به اجمال آگاهی‌هایی را که به طور پراکنده در این باره بدست آوردیم ارائه می‌کنیم، گرچه اطمینان داریم که این کار تحقیق مستقلی را می‌طلبد.

بیشتر کتابهای دعایی که در میان سنیان تدوین شده، دعا‌های رسیده از رسول خدا ﷺ است. از قدیمی‌ترین این آثار کتاب *الادعية المروية عن الحضرة النبوية* از عبد الکریم بن محمد سمعانی (م ۵۶۲) است که مورد استفاده ابن طاووس قرار گرفته است.^{۲۰} کتاب دیگر *عدة حصن الحصین* است که مؤلف آن شمس الدین محمد بن محمد ابن الجزری است. شرحی هم از خود او با نام *مفتاح العدة* بر این اثر نوشته شده است. (فهرست مرعشی ش ۷۲۸۲). *حصن الحصین* به فارسی نیز ترجمه شده است (فهرست مرعشی ش ۳۰۰). دو ترجمه دیگر با عنوان *حرز صین* ترجمه *حصن حصین* و *فتح مبین* در ترجمه *حصن حصین* نیز موجود است (فهرست مرعشی ش ۷۹۵، ۴۹۶۳، ۱۰۱۲).

کتابی نیز با عنوان *دفع الأسی فی أذکار الصبح والمساء* از شیخ ابراهیم بن حسن احسائی حنفی نگاشته شده و خود وی شرحی با نام *بسطة الکسا لدفع الأسی* بر آن نوشته است (فهرست مرعشی ش ۷۲۸۲).

حلیة الابرار وشعار الأخیار فی تلخیص الدعوات والأذکار از محیی الدین یحیی بن شرف الدین نووی شافعی (م ۶۷۶) (فهرست مرعشی ش ۹۲۰).

از کتابی با عنوان *الاربعین فی الادعية المأثورة عن سید المرسلین* یاد شده که ابن طاووس در *فتح الابواب* از آن نقل کرده است.^{۲۱} ابن طاووس از کتاب دیگری با نام *البهی فی دعوات النبی ﷺ* در *مهج الدعوات* خود نقل کرده است. این اثر از ابو محمد الخرمی (زندگی در اواسط قرن ششم هجری) می‌باشد.^{۲۲}

دستور المذکرین ومنشور المتعبدین از ابوموسی محمد بن ابی بکر مدنی از دیگر کتابهای دعایی اهل سنت است که ابن طاووس در *اقبال* مکرر از آن نقل کرده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۴۷).

جامع الدعوات از نصر بن یعقوب دینوری (زنده در اوائل قرن پنجم) از دیگر کتابهای دعایی اهل سنت است که مورد استفاده ابن طاووس در *جمال الاسبوع* بوده است. (کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۲۵).

کتاب المستغیثین از خلف بن عبدالملک ابن بشکوال (م ۵۸۷)) از دیگر کتابهای دعایی است که مورد استفاده ابن طاووس بوده است (کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۶۰).

۲۰- کتابخانه ابن طاووس، ص ۱۶۸.

۲۱- همان، ص ۱۹۳.

۲۲- همان، ص ۲۲۰.

التحفة في الأدعية از عبدالرحمن بن محمد بن علی حُلوانی (م ۵۴۶) در شمار کتابهای دعایی است که ابن طاووس از آن در اقبال نقل کرده است. (کتابخانه ابن طاووس، ص ۸۷۸).

سلاح المؤمن / تقی الدین محمد بن محمد مصری غرناطی (م ۷۴۵). نسخه ای از این کتاب به تاریخ ۸۰۵ موجود است. (فهرست مرعشی ش ۱۴۰۶).

عمل اليوم والليلة / جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱) (فهرست مرعشی ش ۲۳۴۳).
السهم المصابة في الدعوات المجابة / جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱) (فهرست مرعشی ش ۲۳۴۳).

ادعية الهلال، اللمة النورانية في الاوراد / شرف الدین احمد بن علی بن یوسف البونی (فهرست مرعشی ش ۶۲۹).

رياض الصالحين / از نَوَوِي این کتاب از رایجترین کتابهای دعایی اهل سنت است که شرحی با عنوان منهل الواردين فی شرح رياض الصالحين از صبحی صالح بر آن چاپ شده است.
آشکار است که آثار سنیان باید بیش از این مقدار باشد.

صوفیان و انشای دعا و صلوات

گفتنی است که صوفیان از اهل سنت و شاید از دیگر فرق، خود به ساختن اوراد و اذکار می پرداخته اند. این قبیل اوراد و ادعیه در میان این گروه فراوان بوده است. یک نمونه که از آن با عنوان مجموع الدعوات یاد شده، مجموعه ای است از اوراد و ادعیه ساخته شده توسط سید علی همدانی، اوراد محمد بن اسامه، ورد اویس قرنی و دیگر اقطاب این فرقه (فهرست مرعشی ج ۹، ص ۲۵۵، ش ۳۴۵۶).

انشای صلوات که نوعی دعا برای رسول خدا ﷺ و اهل بیت ﷺ است، نیز امری رایج بوده است. یکی از مشهورترین این صلواتها منسوب به ابن عربی و خواجه نصیر است. بعدها بسیاری از صوفیان این قبیل صلواتها را ساخته اند. نمونه دیگر کتاب صلوات الخادم الی المخدم در شرح صلوات بر چهارده معصوم فضل الله بن روزبهان خنجی است. صلواتیه فیض، فرزندش علم الهدی نیز از این قبیل است.^{۳۳}
نمونه دیگر الامام والاعلام بنفثة مولانا عبد السلام است که در ۴ ذی حجه ۱۱۲۹ تألیف شده و صورت صلواتیه دارد. (فهرست مرعشی ش ۸۵۸۱).

«ذخیره الاخرة» و «نزهة الزاهد» کهن ترین آثار دعایی شیعی در زبان پارسی در شمار متون دعایی شیعی در فارسی، کهن ترین آثار عبارتند از: کتاب ذخیره

الآخرة ونزهة الزاهد ونهضة العابد.

پیش از این اشاره کردیم که ذخیره الآخرة از ابوالحسن علی بن محمد بن ابی‌الحسین تمیمی است که در فاصله سالهای ۵۲۰ تا ۵۳۳ هجری از زندگی وی آگاهییم. این اثر دعایی را باید کهن‌ترین اثر شیعی در ادب پارسی دانست. در اینجا بخشی از مقدمه آن را نقل می‌کنیم:

«... والصلوة علی سیدنا محمد وآله الطاهرين چون روزگار امیر سید رئیس شرف السادة جمال العترة محمد بن ابی طالب بن ابی محمد الموسوی متعنی الله به مؤلف این کتاب علی بن الشیخ الفقیه العالم الزاهد محمد بن ابی الحسن بن عبدالصمد التمیمی امتحان کرد حال وی آراسته یافت به خصال رضی و کرم مرعی ظاهر و باطنش صافی از سکنات و حرکات ناپسندیده اوقات ایام و لیالی وی بر چیزهای بایسته فله دره چه عجب که شاخی است از درخت رسالت و غصنی است از دوح امامت در باغ طهارت و عصمت مکارم اخلاق آباء و اجداد خویش پیش گرفته و بر آن منهاج پیش رفته و صلاح و تقوی شعار و دثار خویش ساخته چون چنین یافتم حق دوستی وی رعایت کردم و برخود واجب داشتم کتابی ساختن چنان که موافق حال وی باشد. با کتب اصحاب رحمهم الله رجوع کردم و زبده‌ای از آنجا بیرون گرفتم نه مطول چنان که بدان قیام تواند کرد و ملال و سآمت نیآورد و ویرا در عمل کردن بدان ثواب بسیار بود و نام این کتاب ذخیره الآخرة نهاده آمد و سیاقش بر چهار فصل رانده شد:

فصل اول در یاد کردن تعقیبات فرایض و سنن.

فصل دوم در یاد کردن آنچه در بعضی از روزهای بجای باید آورد.

فصل سیم در آنچه بامداد و شبانگاه باید خواند از حرز و غیر آن.

فصل چهارم در دعا‌های پراکنده و زیارت امام رضا علیه السلام، چشم دارد مؤلف این کتاب که هرگاه که سید رئیس یا کسی دیگر ازین فائده گیرد یا بخواند به دعا یاد دارد و از زیاده و نقصان احتراز کنند والمستعان و علیه...

فصل اول در یاد کردن تعقیبات فرائض و سنن چون زوال گردد بگوید: لا اله الا الله والله اکبر معظما مقدما موقرا کبیرا الحمد لله الذی لم یتخذ ولدا.

نیست هیچ معبودی سزای پرستش مگر معبودی بحق و خدا بزرگست ذات او از هر چیزی بزرگست ذات او منزّه است از معایب تعظیم کرده شد او را بزرگست صفات او.

ولم یکن له شریک فی الملک ولم یکن له ولی من الذل وکبره تکبیرا.

ثنا و ستایش مرخدای را است که فرانگرفت فرزندی و نیست شریکی در

پادشاهی نیست مراو را دوستی از جهت مذلتی که داشته باشد تا سبب او عزیز و تعظیم کن او را تعظیم کردنی. آنکه برخیزد بخصوع و آهستگی روی به قبله آرد بعد از آن که وضوی بجای آورده بود و هشت رکعت نماز سنت پیشین بگذارد هر دو رکعت به سلامی.

نزّهة الزاهد اثری است دینی از قرن ششم یا هفتم هجری، که با کمال تأسف مؤلف پارسی زبان آن را که از شیعیان پاک امامان معصوم علیهم السلام بوده، نمی شناسیم. این اثر به پیروی از سنت پایدار عرفان دعایی شیعی که میراث جاویدان امامان بوده، به هدف راهبری شیعیان در نزدیکی به خداوند نگاهشته شده است. مؤلف با استفاده از مآخذ معتبر شیعی، این مجموعه را در اعمال سالیانه عبادی فراهم آورده و به تناسب، برای ایام هفته، ماههای سال و دعاها سالیانه و همچنین تعقیبات نماز و آداب رمضان و نمازهای مستحبی و احیانا واجب همانند نماز کسوف و جز آن، احکام و دعاها را آورده و نقل کرده است. وی در هر بخش، افزون بر یاد از دعاها، توضیحاتی به زبان شیرین پارسی آن روزگار که به طور عمد، ترجمه کلمات روحبخش امامان معصوم علیهم السلام است نقل کرده است. خود وی در مقدمه می گوید:

«و ما در این کتاب جمع کنیم از نماز و دعایی که نقل کرده اند از ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین که ارکان دین و معادن حکمت و یقین و برگزیدگان حقتند از اهل زمین، آنچه زبده و خلاصه است و بیکار بستن آن به اخلاص، سعادت دو جهانی حاصل شود.»
وی در ادامه، درباره چگونگی تألیف کتاب می نویسد:

«و در این جمله جز نماز و دعا چیزی دیگری نیاریم و در آنچه داریم طریق اختیار و اختصار سپریم و از چشم به سیاه قناعت کنیم و از سیاه به روشنائی که وقت تنگ است و همتها قاصر. و امید چنان است که شخصی که فایده ازو گیرد یا به آن عمل کند دعای خیر دریغ ندارد که دربارگاه حضرت الهی هیچ بخل و منعی نیست.»

وی سپس به شرح نام کتاب می پردازد. گفتنی است در نسخه اصل، نام کتاب **نزّهة الزاهد و نهضة العابد** آمده است. در برخی از نسخ آن، از کتاب با عنوان **نزّهة الزاهد و نهبة العابد** یاد شده است. در نسخه دیگری از آن با عنوان **نزّهة الزاهد و نزّهة العابد** نام برده شده است. نسخه مجلس نیز از ابتداء ناقص است و متأسفانه نمی دانیم که در آن این نام چگونه آمده است.

خود مؤلف در شرح نامی که برای کتاب برگزیده می گوید:

«و این کتاب را **نزّهة الزاهد** و... لقب دادیم، چه چشم دل زاهد حقیقی بدو روشن شود و جان عابد بدو خرم گردد و او را فرصتگاه غارت غنیمت حق

با این تفسیر، باید پذیرفت که نام درست کتاب همان *نزهة الزاهد ونهضة العابد* است. زیرا، *نَهْزَة* در اینجا به معنای اغتنام فرصت است و این با تعبیر فرصتگاه غارت غنیمت سازگار است. گفتنی است که کتابی با عنوان *غنية العابد ومنية الزاهد* از علامه طبرسی که می‌بایست با اندکی فاصله از معاصران مؤلف *نزهة الزاهد* باشد یاد شده است.^{۲۴} این نوع نامگذاری می‌تواند قرینه‌ای دور بر معاصرت آنها تلقی شود.

اهمیت *نزهة الزاهد* در ادب مذهبی ما

این اثر از چندین جهت حائز اهمیت است. یکی از مهمترین ویژگیهای آن، این است که کتاب مزبور پس از *مصباح المتجهد* شیخ طوسی - رحمة الله علیه - و احتمالاً *ذخيرة الاخرة* تمیمی، از کهن‌ترین کتابهای دعایی شیعه است که به دست ما رسیده است. دانسته است که فرهنگ دعایی شیعه، پس از اثر سترگ شیخ طوسی (م ۴۶۰)، بازمانده از تلاش عالمانه و عارفانه عالم برجسته شیعی در نیمه دوم قرن هفتم، سید بن طاووس (م ذی قعدة ۶۶۴) است. با این حال *نزهة الزاهد* اندکی پیش از ظهور آثار گرانبهای سید بن طاووس تألیف شده و از این جهت باید به عنوان حلقه مهمی در ادب دعای شیعی شمرده شود.

گفتنی است نویسنده *نزهة الزاهد* به طور یقین از کتاب *مصباح* شیخ بهره برده است. این امر در ترتیب بسیاری از مباحث و نیز ترتیب نقل برخی روایات در مباحثی خاص، کاملاً آشکار است. با این همه به هیچ روی نمی‌توان این اثر را اقتباس از آن دانست، زیرا دعاهای فراوانی در *نزهة الزاهد* وجود دارد که در *مصباح* نیامده است. همین طور برخی از ادعیه به گونه‌ای متفاوت با آنچه در *مصباح* آمده، در *نزهة* نقل شده است. این امر نشانگر آن است که نویسنده *نزهة* از مصادر متعددی بهره برده است. اهمیت این نکته تا آن اندازه است که *نزهة* را از مصادر اصیل دعایی شیعه قرار دهد.

ویژگی دیگر آن از لحاظ دینی آن است که اثر حاضر به اختصار اما با جامعیت، مهمترین اعمال عبادی شبانه روز را شرح داده و می‌تواند به منزله یک کتاب دعای کامل مورد استفاده هر مسلمان قرار گیرد. دانسته است که این قبیل تألیفات در گذر تاریخ فراوان بوده و مهمترین آنها در آغاز *مصباح المتجهد* شیخ طوسی و یکی از جدیدترین و رایج‌ترین آنها در دوره اخیر *مفاتیح الجنان* مرحوم حاج شیخ عباس قمی است. در دوره اخیر صفوی نیز مرحوم مجلسی کتاب *ارجمند زاد المعاد* را تألیف کرد که برای سالهای متمادی مورد استفاده عاشقان دعا و عبادت بوده است. با این حال کتاب *نزهة الزاهد* به لحاظ توضیحات شیرین پارسی و نیز نحوه تنظیم و تبویب و مهمتر از همه اختصار جای ویژه خود را در ادب دعایی شیعه دارد. آقای دانش پژوه در مقایسه این کتاب با سایر کتابها

می نویسد:

نزّه الزاهد کتاب دعایی است بسیار شیرین و شیوا به فارسی و بسیار لطیف و بهتر از زاد المعاد مجلسی و مفاتیح شیخ عباس قمی است بلکه این کتابها در صحت و شیوایی در برابر آن هیچ است. در این اواخر کسی آن را گویا نمی شناخته و کتاب معروفی نیست.^{۲۵}

ویژگی دیگر این اثر آن است که توضیحات آن به زبان پارسی نوشته شده است. این امر نشانگر آن است که تشیع امامی نفوذ فراوانی در ایران قرن ششم و هفتم داشته است. به سخن دیگر، اثر حاضر سندی است استوار از حضور قاطع تشیع دوازده امامی در ایران اسلامی.^{۲۶}

نمونه ای از عبارت شیرین آن که سطور نخستین کتاب است، چنین است:

«خدایا ترا خوانم و تورا دانم و به تو نازم و حاجت به تو پردازم و پناه با تو دهم و از تو در تو گریزم و در همه حالها اعتماد بر تو کنم و امید به فضل و کرم تو دارم و فخر به بندگی تو آرم و دست رجا در دامن عفو و غفران تو زرم و دوستی با دوستان تو کنم و دشمنی با دشمنان تو کنم و بر محمد و آلش درود از برای تو فرستم که برگزیدگان تو آند از بنی آدم و فخر و تاجند بر سر هر دو عالم.»

و در جای دیگر درباره نیت آغازیدن نماز آمده:

«آنکه در نماز بگشایی به هفت تکبیر، با هر تکبیر دستها برمی آر تا نرمه گوش در برابر روی انگشتهای بهم باز نهاده مگر انگشت سترگ، آن را از دیگر انگشتهای جدا دار و بگوی اَللّهُ اَكْبَرُ، پس دستها فرو گذار بران و در مقابل زانو و همچنین تکبیر دیگر بگوی...»

متن این اثر با وجود تغییرات مختصری که در برخی از تعبیر آن، طی قرون بعد انجام شده، به لحاظ نثر نیز در تاریخ زبان فارسی از اهمیت بالایی برخوردار است. این نثر شیرین به دلیل استواری زبان فارسی در آن روزگار، هنوز نیز از شیوایی خاصی برخوردار بوده و می تواند راهنمایی برای پژوهشگران تاریخ ادب پارسی باشد.

معتقد الامامیه و نزّه الزاهد

کتاب معتقد الامامیه که نسخه اصل آن در اختیار استاد علامه حاج سید محمد علی روضاتی بوده و آن را به تفصیل در فهرست نسخه های خطی کتابخانه های اصفهان

۲۵- معتقد الامامیه، مقدمه صفحه سیزده و چهارده.

۲۶- ما درباره این قبیل آثار فارسی شیعی در «کتاب تاریخ تشیع در ایران» و «دنباله جستجو در تاریخ تشیع در ایران» سخن گفته ایم.

شناسانده، بسال ۱۳۳۹ به کوشش آقای دانش پژوه به چاپ رسید. این کتاب که به زبان فارسی نگارش یافته در سه زمینه کلام، اصول فقه و فقه، عقاید شیعه را عرضه کرده است. اثر مزبور که بنا به قرائنی در نیمه دوم قرن هفتم هجری نگارش یافته، در دو مورد از *نزهة الزاهد* یاد کرده است. در مورد نخست نویسنده *معتقد الامامیه* نوشته است:

«و غسلهای سنت و دعواتی که در وضو و غسل باید خواندن بسیار است و از برای این، کتابها ساخته اند، چون *عمل السنة* و *مصباح کبیر و نزهة الزاهد* و غیر این، کسی را که باید که بر عمل این طایفه از فرائض و نوافل مطلع شود آن را طلب باید کرد و مطالعه کردن.»^{۲۷}

نویسنده *معتقد الامامیه* در مورد دیگری نیز نوشته است:

«و نمازهای سنت که مروی است از رسول ﷺ بسیار است و از برای این کتابها ساخته اند چون *عمل السنة* و *مصباح کبیر و نزهة الزاهد* و غیر آن.»^{۲۸}

تا آنجا که می دانیم *معتقد الامامیه*، کهن ترین اثری است که در آن از *نزهة الزاهد* یاد شده است. اما مشکل آن است که نویسنده آن کتاب نیز همانند *نزهة الزاهد* شناخته شده نیست، همان گونه که تاریخ نگارش آن کتاب هم شناسا نیست. اما به هر روی مهم آن است که نشر این دو کتاب بسیار به یکدیگر نزدیک می باشد. افزون بر آن زمان تقریبی نگارش *معتقد الامامیه* روشن است و این خود دست کم در تعیین قرن تألیف نگارش *نزهة الزاهد* به ما کمک می کند. زمان تقریبی تألیف کتاب *معتقد*، با توجه به اشارتی کوتاه، به نیمه دوم قرن هفتم هجری باز می گردد. مؤلف *معتقد*، لابلای بحث از اثبات این اصل شیعی که نمی بایست روزگار خالی از امام و حجت خدا باشد می نویسد:

«اما پیش از این هرکس که دعوی امامت کردند از فرزندان عباس، نامعصوم بودند و ظالم و در این ایام منقرض شدند و غیر ایشان هرکس که دعوی امامت ایشان کرد از اسماعیلیان و زیدیان همه منقرض شدند.»^{۲۹}

همان گونه که محقق کتاب در مقدمه آورده این سخن می تواند اندکی پس از سقوط بغداد به دست مغولان در سال ۶۵۶ مصداق یابد. تعبیر در این ایام منقرض شدند باید مربوط به زمانی نه چندان دراز پس از زوال دولت عباسی باشد. در این صورت *نزهة الزاهد* باید پیش از آن تألیف شده باشد، اما با چه فاصله ای روشن نیست. ممکن است در نیمه اول قرن هفتم و شاید هم در قرن ششم.

۲۷- *معتقد الامامیه*، ص ۲۰۰.

۲۸- همان، ص ۲۲۴.

۲۹- همان، صص ۱۲۰-۱۲۱.

تأثیر نزهة الزاهد در آثار پسین

یکی از آثاری که در آن از نزهة الزاهد استفاده شده، *زبدة الدعوات* از ابو الحسن محمد بن یوسف بحرانی عسکری (و در واقع قزوینی) از شاگردان شیخ بهائی است. از این کتاب دو نسخه در کتابخانه آیه الله مرعشی به شماره های ۵۹۷۱ و ۶۵۴۳ موجود است. وی در مقدمه آن کتاب نوشته است:

«... پس بعناية الله تعالى در این ایام شروع در تألیف آن نمودم و التزام کرد که آنچه از کتب معتبره انتخاب کند حرف آخر آن جهت علامت مرقوم سازد بر این منوال ... «*نزهة الزاهد*». ^{۳۰}

از جمله کتابهایی که در عهد صفوی در آن از نزهة الزاهد استفاده شده کتاب *سفينة اهل البيت* است که متأسفانه نام مؤلف آن شناخته شده نیست. این کتاب به نام سلطان علی عادلشاه، بسال ۱۰۷۹ تألیف شده است. شیخ آقا بزرگ که نسخه ای از آن را دیده فرموده است:

«در این کتاب از نزهة الزاهد، مفتاح النجاة، نگارستان، روح الارواح، صحائف الاعمال، مصباح النجاح، جهان آرا و جدول التواریخ کفعمی نقل شده است». ^{۳۱}

کتابی با نام *کفاية المهمات* نیز که احتمالاً در هند و در قرن دوازدهم تألیف شده، از نزهة الزاهد نقل کرده است. ^{۳۲}

در کتاب *جامع مؤیدی و فیض مؤیدی* که مؤلف آن ناشناخته است، از نزهة الزاهد استفاده شده است. این اثر باید متأخر باشد، چه از آثار دوره صفوی. و از جمله از *زاد المعاد* مرحوم مجلسی نیز در آن نقل شده است. ^{۳۳}

در کتاب *الصیامیة* از امیر محمد رضا بن سیدمیر محمد قاسم حسینی ساکن قزوین نیز که در سال ۱۱۰۷ اعمال ماه رمضان تألیف کرده از کتابی با عنوان *نزهة العابد* نقل شده که به ظن قوی باید همین نزهة الزاهد و نهضة العابد باشد گرچه شیخ آقا بزرگ نزهة العابد را جدای از نزهة الزاهد نقل کرده است. ^{۳۴}

۳۰- نسخه شماره ۵۹۷۱ کتابخانه مرعشی برگ ۲ و ر. ک: ذریعه ج ۱۲، ص ۲۶.

۳۱- ذریعه، ج ۱۲، ص ۱۹۵.

۳۲- همان، ج ۲۴، ص ۱۱۷.

۳۳- فهرست مرعشی ش ۱۳۴۷.

۳۴- ر. ک: ذریعه ج ۱۵، ص ۱۰۳، ش ۶۹۴ و ج ۲۴، ص ۱۱۸.